

PROCEDURALIZEM IN INTEGRATIVNOST V JAVNEM RAZPRAVLJANJU

ANDREJ PINTER

Povzetek

Avtor kritično predstavlja proceduralistične teorije deliberativne demokracije, ki v središče javnega dogajanja postavljajo razpravljanje kot nepristranski in pravičen postopek. Zagovorniki te ideje – Habermas, Rawls, Cohen, Estlund in drugi – trdijo, da je racionalno preoblikovanje mnenj v javnem razpravljanju zagotovilo za legitimnost skupnega demokratičnega odločanja, s čimer problematiko postavljajo v območje raziskovanja komunikacijskih procesov. Ključna dilema tega pogleda je, ali proceduralni elementi teh teorij predpostavljajo družbeno integracijo ali jo ustvarjajo. Dilema je v besedilu operacionalizirana s pojmom moč in univerzalizem. Izkaže se, da javno razpravljanje kot postopek omogoča stikanje nesomerljivih oblik družbene moči. Stičišče je vzpostavljeno zaradi zavezujočega pristanka na izbrane postopke, ki pa ne zahtevajo dodatne homogenizacije akterjev. Ostaja problem s proceduralnimi elementi; kot je prikazano v besedilu, je mogoče ohraniti konsistentnost zamisli o deliberativni demokraciji, če proceduralnim elementom priredimo še integrativne. To idejo avtor imenuje deliberativni proceduralizem. Z njo razrešiti očitek osnovni zamisli zagovornikov deliberativne demokracije o nepopolnosti. Članek tudi dokazuje, da deliberativni proceduralizem ni le konsistenten, ampak tudi realen teoretski predlog. V ta namen so izpeljana nekatera empirična vprašanja, zlasti pomembni pa sta dve: kako zagotoviti sledljivost spoznanj javnega razpravljanja v administrativnem sistemu politike in kako skozi pojem moči meriti integrativnost demokratičnih postopkov.

Andrej Pinter je raziskovalec na ZRS Koper. Doktoriral je na Oddelku za komunikologijo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, e-naslov: andrej.pinter@guest.arnes.si.

»Ker živahna javna sfera vključuje različne neformalno organizirane kanale za opozarjanje na dileme ter oblikovanje argumentov in predlogov, s tem zagotavlja, da javno posvetovanje ne izključuje državljanov in njihovih stališč. Če se v javni sferi oblikuje pobuda, iz katere se razvije vključujoče posvetovanje, jo lahko zakonodajalci preobrazijo v odločitev. /.../ Ali drugače, vključujoče sodelovanje državljanov v javni sferi se preobrazi v argumente, ki so kasneje obravnavani v parlamentu ali drugih posvetovalnih telesih« (Rehg in Bohman 2002: 42).

Uvod*

Različna družboslovna literatura vse pogosteje omenja predstavo o obliki celostne prenove sodobnih političnih ureditev, ki se je razvila iz teorije »deliberativne demokracije« (Bohman 1996; Gutmann in Thompson 1996; Habermas 1996; Cohen 1997; Elster 1998; Dryzek 2000, Young 2000; Dahlgren 2002; Gutmann in Thompson 2002). Povod za teoretski razmislek o takšni možnosti je iskanje pravične družbe. Kot pravita Gutmannova in Thompson, »teorije deliberativne demokracije vsebujejo nize načel, ki naj bi vzpostavljala pravične okvire za politično sodelovanje v demokratičnih družbah« (2001, 153). Bistvena lastnost te zamisli je konceptualizacija tesne povezava med večinskim odločanjem, kakor ga poznamo v demokratičnih družbah, in raznovrstnimi neformalnimi procesi (pre)oblikovanja političnih preferenc. Z vidika politične teorije gre za preplet zakonodajne veje oblasti s sfero splošne javnosti in s procesi razpravljanja, ki tam potekajo. Od tod izvira tudi ime: teorije deliberativne demokracije poskušajo zagotoviti takšne demokratične razmere, kjer je mogoče vsakršne spore oziroma konflikte razreševati na miren način – ne z orožjem, pač pa z razpravljanjem. Zagovorniki deliberativne demokracije izhajajo iz premise, da javno razpravljanje oziroma posvetovanje omogoča bistveno mirnejšo obliko za razreševanje sporov od drugih znanih in prav tako možnih oblik, denimo odločanja z žrebanjem, strokovnimi arbitražami in podobno. Poleg tega je v politično mobilizirani javni sferi demokratično posvetovanje, ki se razvije iz neformalnih komunikacijskih procesov, nezahtevno, pa tudi varno zagotovilo za pravičnost.

Če gledamo z vidika razvoja teoretskih idej, je eno ključnih argumentacij v prid premiku politične in družbene teorije k zamisli o deliberativni demokraciji razvil sloviti nemški kritični teoretik Jürgen Habermas (1992; 1994; 1996; 1997). Njegova ideja je bila z modelom deliberativne demokracije in z njo skladne predstave o javni sferi premostiti teoretski razkol med republikansko in liberalno politično tradicijo, ki sta v drugi polovici 20. stoletja dominirali akademskemu diskurzu. Korenine tega razkola sežejo pravzaprav še dlje v zgodovino, vse do različnih antičnih koncepcij političnih ureditev mestnih držav (Bohman 1996; Gundersen 2000; gl. tudi Habermas 2001). V tem prispevku me Habermasova integracija različnih teoretskih tradicij zanima zgolj obrobno; o tem, kako je Jürgen Habermas s svojo novejšo teorijo javnosti oziroma javne sfere produktivno povezal republikansko in liberalno politično tradicijo, je pisal že Škerlep (2001; 2002).

V članku bom obravnaval zlasti vprašanje, v kakšnem odnosu so proceduralni in integrativni mehanizmi v teorijah deliberativne demokracije.¹ Kaj pomeni ocena Bohmana in Rehga, ki je privzeta tudi za moto tega članka, da si je mogoče zamisliti takšno »živahno javno sfero«, ki ne izključuje niti državljanov niti njihovih mnenj,

ki so javno izražena? Je takšna zamisel uresničljiva? Če je z deliberativno demokracijo povezana specifična oblika javne sfere, kakšen učinek ima potem »živahna javna sfera« na pojmovanje javnega delovanja? Kakšno obliko družbene integracije implicira morebitna uvedba oblik javnega razpravljanja, ki so skladne z zamislijo deliberativne demokracije? Ali natančneje, je konceptualizacija trenja med proceduralnimi in integrativnimi vidiki javnega razpravljanja lahko kaj več od teoretske utopije, če razmišljamo skozi pojem deliberativne javne sfere?

Zagovorniki predstave o deliberativni demokraciji se strinjajo, da je mogoče prenoviti politično življenje z drugačno uporabo participativnih potencialov, ki jih v sodobnih demokracijah ponujajo formalizirani mehanizmi delovanja. Preplet takih mehanizmov, ki vodijo tudi v sprejemanje pomembnih skupnih odločitev, z zagotovitvijo pravičnosti, publicitete in enakosti, je teoretsko konsistenten. Težava je, da v literaturi ni kakšne enotne podobe javne sfere, v katero bi bile vključene tako drugačne rabe participativnih potencialov kot tudi zagotovila pravičnosti in ki bi bila skladna z rudimentarnim modelom deliberativne demokracije. Teoretskih modelov javne sfere, ki se opirajo na zamisel deliberativne demokracije, je več (gl. Pinter 2003). Njihovi avtorji se pri tem razhajajo tudi ob dilemi, kakšno vlogo naj bi imelo razpravljanje pri ohranjanju in/ali obnavljanju temeljnih vrednot, s katerimi se konstituira družbeno delovanje (npr. Bohman 1996; Habermas 1996; Chambers 1996; Cohen 1997).

Izostritev razmerja med proceduralizmom in integrativnostjo lahko zato dosežemo na drugačen način. Orisati je treba teorije javnega razpravljanja in skoznje očrtati splošnejši model javne sfere. Praviloma namreč velja, da teorije javne sfere implicirajo prototip neke idealizirane komunikacijske situacije (gl. Habermas 1992; 1996). Teza, ki jo v nadaljevanju besedila dokazujem s posameznimi argumenti, je, da velja natančno premisliti spremembe v družbenem komuniciranju, ki bi jih ob prenovi demokracij – skladno s predlogi zagovornikov deliberativne demokracije – povzročilo vodeno in koordinirano preoblikovanje modela javnega razpravljanja v univerzalen mehanizem za razreševanje konfliktov. S tega zornega kota se komuniciranje pokaže kot ključno obeležje demokratičnega življenja, teorije deliberativne demokracije pa *eo ipso* kot komunikacijske teorije demokracije. Vseeno ne bi bilo realno pričakovati, da lahko z univerzalizacijo deliberativnih mehanizmov, četudi bi šlo zgolj za oblike javnega razpravljanja, ki so že uveljavljene v sodobnem javnem življenju, odpravimo vsakršno nasilno razreševanje konfliktov. Drži, da je javno razpravljanje zagotovilo pravičnosti, ker absorbira različne oblike moči in reducira njihove individualizacijske pretnje na raven argumentacije, toda po drugi strani prav tako drži, da nobeno razpravljanje ne poteka v družbenem vakuumu niti se vanj ne predstavijo rezultati razpravljanja. S konceptualizacijo pojma družbena moč, ki je sicer redko uporabljena v literaturi o deliberativni demokraciji, je mogoče razkriti nekatere težave proceduralističnega pogleda na deliberativno demokracijo; v ta namen v članku omenjam univerzalizem, abstrahiranje oblik moči, predpostavko, da so te oblike zvedljive na raven racionalnih argumentov, in predpostavko, da je razprava najbolj učinkovita, ko gre za pogajanje med predstavniki raznih interesov. Menim, da je predstava o deliberativni demokraciji realno predstavljava in tudi uresničljiva, če lahko z deliberativno demokracijo skladno javno sfero razvijemo tako, da sta proceduralizem in integrativnost njeni hkratni določujoči obeležji. Proceduralizmu je treba v tem smislu prirediti še en element, da bi bilo mogoče

deliberativno demokracijo in njej ustrezno obliko javnega razpravljanja zagovarjati kot uresničljivo.

Proceduralni elementi deliberativne demokracije

Zamisel o deliberativni demokraciji se je v začetku 90. let izkristalizirala na podlagi razmisleka o dominantnih teoretskih tradicijah v politični in družbeni misli, natančneje iz kritičnih interpretacij liberalnega pojmovanja demokracije in hkratno obnovljenega zanimanja za skupnostne prvine republikanske politike. Ostra trenja med liberalno in republikansko interpretacijo demokracije v angleško govoreči politični teoriji segajo sicer v 70. in 80. leta minulega stoletja, mogoče pa bi jim bilo slediti tudi še dlje v zgodovino (Kymlicka 2000).² Deliberativno oziroma posvetovalno demokracijo lahko v tem smislu grobo opredelimo kot obliko politične organiziranosti družb, kjer se o spornih zadevah – vključno s pogoji, pod katerimi je koordinirano delovanje sploh mogoče – odloča tako, da reševanje pomembnejših skupnih vprašanj uravnava komunikativno delovanje, razpravljanje oziroma posvetovanje v splošni javnosti. Večinsko odločanje in delovanje institucij izvršne oblasti je v tem modelu posledično povezano z antecedentnimi procesi javnega oblikovanja mnenj. Model deliberativne demokracije je model, kjer se politične odločitve oblikujejo na preseku formalnih in neformalnih tokov komuniciranja. Povedano v jeziku politične filozofije, zagovorniki deliberativne demokracije ponujajo »ideal politične avtonomije, ki temelji na praktičnem rezoniranju državljanov« (Bohman in Rehg 1997, ix).

Teoretski premislek o deliberativni demokraciji opisuje³ premišljeno, namensko in komunikativno racionalno sodelovanje v javnosti. Sodelovanje akterjev v procesih javnega komuniciranja, kakor si ga zamišljajo teoretiki deliberativne demokracije, ni naključno. Živahnost javne sfere ni spontana v smislu eruptivnega prepleta javno izraženih čustvovanj, kot denimo ob ogledu športnih prireditev, temveč izhaja iz namenske rabe javnosti kot sredstva za izražanje lastnih ali tudi skupnostnih interesov. Deliberativna demokracija zapolnjuje nostalgичno metaforiko antične agore z novo vsebino; na agoro pozicionira premišljeno, razumno in empatično javno izražanje, ki temelji na racionalnih argumentih in vzajemnem prepričevanju. S tega zornega kota modeli deliberativne demokracije pozorno obravnavajo mehanizme preoblikovanja mnenj. Za razliko od golega seštevanja preferenc ključno vlogo pripisujejo komunikacijskemu kontekstu in prostoru, v katerih te preference nastajajo. V epistemološkem smislu je to preusmeritev »z dogajanja na volišču na dogajanje v diskurzivnih interakcijah civilne družbe« (Chambers 2000, 204). Druga implikacija tega modela pa je, da so različne deliberativne prakse opredeljene tudi v prostoru izven institucij, kot sta denimo ustavno sodišče ali parlament. »V deliberativni demokraciji morajo tudi državljani, ne le sodniki ali zakonodajalci sodelovati v ekonomiki moralnega nestrinjanja« (Gutmann in Thompson 1996, 87). Podobno kot vsebuje večinsko odločanje predpostavko o politični enakosti, tudi javno razpravljanje vključuje različne akterje in naj bi omogočalo sodelovanje vsem državljanom; le tako je namreč zagotovljena legitimnost demokratičnega odločanja.⁴

Javno razpravljanje je lahko merilo (in zagotovilo) za enakost, če je opredeljeno kot pravičen postopek. V tem smislu je pojem »proceduralizem« izhodišče snovanja različnih teorij deliberativne demokracije, saj opisuje formalne lastnosti javnega

posvetovanja v modelih deliberativne demokracije (gl. Bohman 1996, 16–34; Estlund 1997; Habermas 1994; 1996; 1997). Proceduralizem je razmeroma široko razširjena oznaka (Castoriadis 1997; Young 2000; Habermas 2001). Toda deliberativna demokracija ni samo proceduralna. Če je jedro takšne demokracije komuniciranje v javnosti, potem, pravi Chambersova, je komuniciranje v javnosti tudi »način, da drug drugega spoštujemo kot moralne akterje; /.../ je način za doseganje razumnih in legitimnih rešitev naših sporov; /.../ je način reproduciranja in krepite skupnih predstav, za katere obstajajo dobri razlogi« (Chambers 1996, 11).

Če se omejimo le na zagovornike deliberativne demokracije, lahko rečemo, da je proceduralizem generično povezljiv s procesi javnega razpravljanja. V literaturi o deliberativni demokraciji javno razpravljanje nastopa kot *nepristranski postopek*, ki državljanom daje enake možnosti vplivanja na skupne odločitve. Teza zagovornikov deliberativne demokracije je, da nepristranski postopki ohranjajo strpnost, različnost. Med pomembne zagovornike proceduralističnega pogleda na javno razpravljanje, ki se sicer ukvarjajo z deliberativno demokracijo, sodijo Jürgen Habermas (1996; 1997; 2001), John Rawls (1996), Joshua Cohen (1997) in drugi; glej tudi Estlund (1997), Bohman (1996), Bohman in Rehg (1997). Kot je zapisal John Rawls: »Prepričanje, da je javno posvetovanje bistveno, je ključ razumnih ustavnih političnih ureditev, zato je treba vzpostaviti tudi specifične institucije oziroma ureditve, ki takšno posvetovanje omogočajo in spodbujajo« (Rawls 1996, xii). Skupno mnenje navedenih avtorjev je, da so politične odločitve pravične, če so nastale z upoštevanjem deliberativnih postopkov, v katerih imajo vsi državljani povsem enake *možnosti vpliva* in kjer nobene vsebine niso izločene vnaprej. Nepristranskost postopkov onemogoča, da bi razmerja moči, ki obstajajo izven konteksta razprave, vplivala na potek odločanja. Odločanje se tako presoja glede na specifične načine nastanka; takšna ocena je formalna in antecedenčna, ne pa tudi vsebinska, estetska, niti ni pragmatična. Proceduralistična logika namreč ne išče opredelitev »pravilnosti«, pač pa jo zanima *pravičnost postopkov* odločanja.

Praviloma velja, da teorije javne sfere implicirajo prototip neke idealne oziroma optimalne komunikacijske situacije, ki jo v obravnavanem primeru lahko imenujemo javno posvetovanje ali tudi kako drugače. Ta značilnost se je ohranila zaradi vpliva Habermasove teorije, v kateri je živahna javna sfera kot epifenomen racionalne interpersonalne komunikacije bistvena teoretska kategorija. Drži tudi, da je Habermasova pozna teorija javne sfere nazoren zgled za razumevanje deliberativne demokracije.

Predstava o javni sferi, ki je skladna s Habermasovo zamisljivo o deliberativni demokraciji, je dvostopenjska (Habermas 1996, 329–387).⁵ Značilnost njegovega modela je, da formalno politiko, ki deluje z uporabo administrativne moči, razmejuje od oblikovanja mnenj in volje, ki se odvija v komunikacijsko raznovrstnem prostoru splošne javnosti. Tako dobimo razliko med področjem, v katerem se artikulirajo sporna vprašanja, in področjem, ki lahko ponudi njihovo rešitev. Logika delovanja obeh področij je dvostopenjska v tem smislu, da problematične vsebine, ki nastajajo v vsakdanjem življenju, postanejo javne teme, ko jih prepozna in začne razreševati sistem formalne politike. Soslednost je posledica vloge razpravljanja: skupni problemi iz območja neformalnih komunikacijskih procesov preidejo v sistem formalnih pooblastil in zaradi rezonance javne razprave postanejo objekti odločanja. Zato odločanje, ki je del formalnega podsistema družbe, vsebuje elemente deliberativne racionalizacije mnenj.⁶

Očrt ideje, da je opredelitev javnih razprav kot nepristranskih in pravičnih demokratičnih postopkov primerna teoretska osnova za konceptualizacijo sodobne javne sfere, je bil podan že v Habermasovi študiji *Popular sovereignty as procedure* (Habermas 1997). Tam je sicer utemeljenih nekaj tez, ki se jim je avtor kasneje odrekel, vendar se že z idejo o »suverenosti« kot kategoriji, ki je rezidualna pravičnim postopkom, kaže premik k teoriji deliberativne demokracije. Kasneje, v njegovih revizijah zgodnje teorije javne sfere, je ta premik že povsem očiten. Habermas je namreč z revizijami te svoje teorije odgovarjal na vprašanje, ali je »proceduralna racionalnost takšna, da proizvede strinjanje vseh publik« (Habermas 1992, 476). Izvirnost njegove ideje o sistematičnem proučevanju proceduralnih elementov v deliberativnih procesih je v tem, da lahko tako produktivno predeluje elemente »proceduralistične« predstave o demokratični politiki iz novejši politične filozofije – kjer je demokracija kot proceduralna družbena ureditev razumljena kot niz postopkov, brez vsakršnih substantivnih prvin, vrednot ali vsebinskih idealov dobrega življenja (gl. Castoriadis 1997) – s poudarki o diskurzivnem oblikovanju politične volje (gl. Bohman 1996). Kot pravi sam Habermas: »Demokratični zakonodajalski postopek temelji na podmeni, da bodo državljani uporabljali svoje komunikacijske in participacijske pravice tudi z ozirom na skupno dobro, to je z ozirom na stališče, ki ga je dejansko mogoče izpostaviti s političnimi sredstvi, vendar ga ni mogoče pravno izsiliti« (Habermas 1996, 461; poudaril A. P.).

Podrobno izpeljavo te zastavitve je Habermas izpeljal v obsežni knjigi *Between facts and norms* (1996). Sprememba v Habermasovem pojmovanju javne sfere postane očitna skozi analizo postopnega opuščanja metaforične terminologije o »obleganju trdnjave državnega aparata« (Habermas 1992; 1994), za katero je celo zapisal, da je bila v prvotni zastavitvi »zavajajoča« (Habermas 1996, 440). Svojo zgodnejšo predstavo o kritični javnosti, ki »oblega« oblast s svojimi zahtevami in interesi, je zato Habermas kasneje dopolnil z izdatno »demokratizacijo izvršne veje oblasti« (1996, 440). Skladno s tem premikom je opredelil tudi družbeno integracijo, ki izhaja iz demokratičnih postopkov:

»Energičnost svobodne izbire, strateškega delovanja in samouresničevanja, ki se izraža v okviru osebnih pravic, se hkrati sprošča in kanalizira skozi omejujoče norme, o katerih se morajo državljani poprej sporazumeti, in sicer tako, da upoštevajo demokratične postopke in da javno izkoriščajo svoje ustavno zagotovljene komunikacijske svoboščine. Paradoksalen dosežek prava tako izvira iz dejstva, da reducira možnosti konfliktov, v katere bi vodilo neomejeno izkoriščanje osebnih svoboščin. Ta dosežek se uresniči skozi norme, ki so lahko za posameznike določena prisila, če so le prepoznane kot legitimne v krhkem kontekstu, ki ga omogoča sprostitev osebnih komunikacijskih svoboščin. Sila /angl. force; tj. pravni sistem/, ki je sicer nasprotna družbenointegrativni funkciji komuniciranja, je tako – v obliki legitimne prisile – preobražena pravzaprav v sredstvo družbene integracije. Družbena integracija v tem primeru prevzame specifično refleksivno obliko: s tem ko zadosti pogoju legitimnosti, za kar je zaslužno produktivno učinkovanje komuniciranja, pravo dejansko izkoristi nenehno pretnjo nesoglasja /angl. dissensus/, da lahko sproža pravno institucionalizirane javne diskurze« (Habermas 1996, 462).

Mnogi so kritični do Habermasove teorije deliberativne javne sfere; med njimi tudi avtorji, ki sicer sprejemajo teorijo deliberativne demokracije in ki naklonjeno sprejemajo tudi kritično teorijo družbe (npr. Bohman 1996; Warnke 1999; Dryzek 2000; Young 2000). Njihov najpogostejši očitok je, da proceduralistični pogled zahteva preozko opredelitev deliberativnih procesov (npr. Bohman 1996, 31; Hicks in Langsdorf 1999, 141), zaradi česar je konceptualno nepopoln (Gutmann in Thompson 1996, 32). V tem prispevku specifičnim razlikam in drugačnim pogledom med njimi ne bom namenjal posebne pozornosti. Zanima me, ali so pravično koncipirani postopki javnega razpravljanja integrativni sami po sebi ali morajo neko stopnjo družbene integriranosti že predpostaviti in je kasneje ne presežejo. Habermas sam o tem ne piše.

Problem je teoretski, vsebuje pa tudi operacionalno oziroma empirično raven. Demokratični postopki ne morejo biti funkcionalni, če ne uspejo povezati nazorskih, vrednotnih, interesnih in drugih razlik, ki določajo dinamiko družbenega življenja. Toda kako proceduralni pogled na javno sfero postaviti kot model integracije *sui generis*? Pri Habermasu je integrativnost nepričakovani učinek legitimnosti sprejetih pravnih oziroma ustavnih okvirov. Preprosteje rečeno, tisti hip, ko sprejmemo nek formaliziran sistem pravil, se sistem sam preobrazí v povezovalno netivo družbenega dogajanja in delovanja. Ko določimo legitimna pravila igre, pravi Habermas, igra sama pritegne akterje. Formalno vzeto, ta njegova razlaga ni dovolj. Zakaj naj bi bila pravila sposobna preobrazbe v »sredstvo družbene integracije«?

Teoretski problem je smiselno reformulirati v naslednjo dikcijo: kako, ob katerih predpostavkah je mogoče proceduralistično pojmovanje javne sfere razumeti kot integrativno in v kolikšni meri implicira vrednotno homogenizacijo sodelujočih akterjev? Čeprav se je proceduralistično stališče razvilo v politični filozofiji 20. stoletja in torej zadeva oblikovanje legitimnih sistemov norm, ki urejajo družbeno delovanje, se problem nanaša predvsem na komunikacijske procese. Sporno vprašanje proceduralizma – zlasti če nanj gledamo kot na izpeljavo iz abstrakcije različnih teorij deliberativne demokracije – tj. pojem javne sfere, je evidentno komunikološki problem.

Družbena moč kot merilo (ne)integrativnosti deliberativne javne sfere

Z orisom teoretske predstave o javni sferi, ki je (lahko) skladna z zamisljivo o deliberativni demokraciji, so postale očitne tudi nekatere njene slabosti. Modeli deliberativne demokracije v središče javnega dogajanja postavljajo razpravljanje, kar pomeni, da so pozorni na preoblikovanje mnenj z dialogom. Za razliko od golega seštevanja preferenc ključno vlogo namenjajo komunikacijskemu kontekstu in prostoru, kjer te preference nastajajo. Podobno lahko večinsko odločanje v sodobnih demokracijah povežemo s političnimi boji za enakost in enako je tudi javno razpravljanje navidezen prostor, ki omogoča različnim akterjem izražanje njihovih pogledov, ne da bi bili zaradi njih izključeni. Ali javno razpravljanje deluje integrativno tudi tedaj, ko gre za reflektirana in preudarna mnenja državljanov? Vsem namreč omogoča – vsaj v formalnem smislu – celovito sodelovanje. Toda različnost pogledov je lahko za pojmovanje javne sfere kritično. Treba je sprejeti naslednjo predpostavko:

»Pluralizem ni nepremostljiva epistemološka ali moralna ovira za javno posvetovanje, zaradi katere bi bilo treba opustiti enotnost in iskati različna javna soglasja. Osnovna težava je, da so kulturne razlike prejkone povezane z družbenimi neenakostmi, zaradi katerih so pluralistična soglasja težja. Širša ko je javna sfera, težje določene skupine pristopijo k nekemu okviru, ki ga niso niti opredelile niti vplivale na njegov nastanek« (Bohman 1996, 105).

Družbene neenakosti izvirajo iz neenake porazdelitve družbene moči. Toda družbena moč ima lahko različne pojavne oblike, prav tako tudi drži, da enakih virov moči ni mogoče uporabljati z enakim učinkom v različnih okoliščinah. Zamisel o deliberativni demokraciji poskuša rešiti ta problem. Argumentirana razprava, do katere je državljanom omogočen pravičen dostop, je racionalen način koordiniranja razlik. Razumljivo je, da ne vodi vselej k popolnemu soglasju, zato pa ponudi podlago za doseganje obče sprejemljivih odločitev. Ko se razpravljanje zaključi, nastopi večinsko odločanje, zato deliberativna demokracija implicira očitien zapovedovalni moment (Cohen 1997, 64–71; tudi Estlund 1997; Elster 1998).

Če zmore biti deliberativna demokracija kaj več kot idejni konstrukt, mora pojasniti, kako se vanjo vključujeta družbena moč in vpliv. Težava je, poenostavljeno rečeno, da različnost v sodobnih družbah izhaja iz neenakosti v zvezi z dostopom do virov moči in njihove uporabe. Odgovor zagovornikov deliberativne demokracije je, da so razlike, četudi gre le za razlike v družbeni moči, ravno potrditev relevantnosti te zamisli (Gutmann in Thompson 1996; Habermas 1996; Bohman 1996). Ko postopke demokratičnega življenja opredeljujemo kot nepristranske, so akterji, ki jih uporabljajo, še vedno vpeti v odnose moči in različno razpoložljivost njenih virov. Tega dejstva z visoko stopnjo teoretske abstrakcije ni mogoče odpraviti.

Pogled, ki se zaustavi zgolj pri tem, je preozek. Problem, ki je relevanten z vidika deliberativne demokracije, ni, kako odnosi moči določajo razmerja med posamezniki, temveč kako lahko vplivajo na skupne odločitve. Konceptualno vprašanje je tako, kako opredeliti javno razpravljanje, da različne oblike moči in njihovega vpliva ne bodo prepreka za pravičnost z razpravljanjem pridobljenih rešitev oziroma skupnih odločitev. Rešitev proceduralističnih zagovornikov deliberativne demokracije izhaja iz ocene, da obstoječa razdelitev moči ne more imeti vpliva na postopke odločanja. Zaradi proceduralnih elementov, ki so inherentni deliberativni demokraciji, snovanje živahne javne sfere ne implicira vprašanja, kaj je prava odločitev, ampak išče odgovor na vprašanje, kako se pravično odločati.⁷

Zdi se, da mora biti v tem smislu izhodiščna predpostavka razmisleka o deliberativni demokraciji in z njo skladni predstavi o javni sferi, da družbeni akterji že v izhodišču (oziroma vselej) razpolagajo z neko obliko družbene moči, ki ima specifičen, pogosto nesomerljiv oziroma »inkomenzurabilen« doseg, specifično aktualnost in prepoznavnost.⁸ Tu sta pomembni dve temeljni obliki moči.

»Razlikujemo lahko med močjo, ki se oblikuje s komuniciranjem, in močjo, ki je uporabljena administrativno. V politični javni sferi se oba nasprotujoča si procesa srečujeta in vzajemno posegata izven sebe: komunikacijsko oblikovanje legitimne moči in /.../ prizadevanje političnega sistema, da bi si legitimnost prisvojil /.../. Kako se ta dva procesa prepletata – s spontanim oblikovanjem mnenj v avtonomnih javnih sferah in organiziranim ekstrahiranjem množične lojalnosti – in kateri od obeh premaga drugega, sta empirični vprašanji« (Habermas 1997, 55).

Če je javno razpravljanje mehanizem, pri katerem se srečujejo raznovrstne oblike moči, ima poleg ekspresivne tudi druge komunikacijske funkcije (Jakobson 1995). Toda soprisotnost še ne pomeni medsebojnega prevajanja. Prevodnost je mogoča, ker oblike moči delujejo druga na drugo; če to spoznanje uporabimo ob razliki med administrativno in komunikativno močjo, lahko potrdimo njuno vzajemno prevajanje, ker se javno razpravljanje nanaša na delovanje političnega sistema in ker poskuša po drugi strani politični sistem vplivati na potek razprav. Ali drugače, ker administrativna moč teži k prisvojitvi vseh drugih oblik družbenega delovanja v območje svoje vplivnosti, komunikativno oblikovana moč pa temu nasprotuje, je srečevanje zahtev, ki jih proizvajata oba nesamozadostna sistema vrednosti, v mediju nepristranskega oblikovanja mnenj in odločitev nujno za pravično in demokratičnim normam primerno politično delovanje.

Univerzalizem proceduralistične teorije razpravljanja

Mehanizem, ki omogoča stikanje in prevajanje različnih oblik družbene moči, je očitno neka vrsta homogenizacije sodelujočih akterjev oziroma njihove uporabe razpoložljivih virov moči. Po eni strani to odpira vprašanje, kako se spreminja relativna vrednost virov moči, po drugi strani pa takšna zastavitev implicira tudi normativne dileme o odločanju, saj udeležba v javnem razpravljanju ni funkcionalna zgolj za formuliranje skupnih odločitev, temveč ima za posameznika tudi epistemičen in moralni pomen. Z razpravo je mogoče bolje spoznati stališča drugih, razširiti horizont argumentov in utrditi lastna prepričanja. »Vključenost v demokratično razpravo in spremljanje različnih pozicij odpravlja pristranskosti in umešča parcialne poglede udeležencev. Soočanje z različnimi pogledi, interesi in kulturnimi pomeni vsakogar uči o njegovi parcialnosti in njegovo lastno izkušnjo postavlja v perspektivo. Poslušanje tistih, ki so umeščeni drugače kot jaz, mi pokaže, kako mojo pozicijo vidijo drugi, v kakšnem odnosu menijo, da sem do njih« (Young 2000, 116).⁹

Odločitev za uporabo deliberativnih postopkov je vselej vrednostna, in sicer temelji na oceni, da so najprimernejši mehanizem za zagotavljanje pravičnosti in racionalnih odločitev. Kot demokratični postopek, s katerim se začne razreševanje spornih problemov v družbi, poenoti vsaj pojmovanje pravičnosti in je tako v določeni meri skladen z logiko univerzalizacije. Vprašanje je, ali je univerzalizacija te vrste slaba. Ureja namreč nekatere spontane mehanizme, s pomočjo katerih sicer poteka družbeno komuniciranje v neformalnih družbenih kontekstih. Rawls o tem piše naslednje: »Za pametno in koristno razpravo so potrebna določena pravila reda. Brez sprejemanja preudarjenih postopkov preiskovanja in razprave izgubi svoboda govora svojo vrednost. V tem primeru je bistveno, da razlikujemo med pravili reda in pravili, ki omejujejo svobodo govora« (Rawls 1992, 163). Univerzalizacija pravil pomeni tudi univerzalno omejitev (možnih) načinov izkoriščanja komunikacijskih svoboščin.

Proceduralistični pogled, ki poskuša homogenizirati delovanje v političnem prostoru, sam po sebi ne vsebuje težnje po poenotenju družbenega sveta, kulturnih pomenov ali vrednostnih sodb, predisponiran pa je za omejitve, ki izključujejo ali že v izhodišču diskvalificirajo drugačne, odklonske, manjšinske, marginalne in druge nedominantne postopke skupnega odločanja: z naklonjenostjo javnemu razpravljanju izloča denimo žreb, sklicevanje na dedno pravico ali oblike nadnaravne volje. Toda postopke je vselej mogoče prenoviti, jih ponovno upravičiti

z argumentacijo, ki nima aspiracij po večni veljavnosti, ali jih preprosto prilagoditi interesom državljanov. Dileme, ki jih izpostavljajo možnosti ali omejitve integriranja v družbi, kot se denimo kažejo v primerih rasne, etnične ali verske (ne)strpnosti, so lahko odličen korektiv za delovanje in naravo demokratičnih postopkov. Ker so postopki formalnega in ne vsebinskega značaja, so spremembe bistveno manj boleče. Vendar je težko neprodušno ločiti proceduralno razsežnost od vsebinske, kakor trdi Rawls v svoji kritiki Habermasove pozicije (Rawls 1996, 372–434).

Pretesen preplet proceduralne in vsebinske ravni se odmika od osnovne zamisli proceduralizma. Brez sopostavitve proceduralnih in integrativnih elementov je proceduralistično zasnovana deliberativna teorija demokracije in znotraj nje javne sfere videti nepopolna. Da bi bil takšen pogled sprejemljiv, predlagam sopostavitev proceduralizma in integrativnosti. Menim, da je v takšni obliki teorija deliberativne demokracije in zlasti deliberativne javne sfere sprejemljiva in empirično smiselna. V tem kontekstu velja biti pozoren tudi na teorije javnega razpravljanja; pojasniti morajo namreč tudi družbeno koorientacijo.

Deliberativni proceduralizem

V zadnjem razdelku bo pozornost preusmerjena na vprašanje, kakšen je lahko domet sopostavitve proceduralnih in integrativnih elementov razpravljanja v deliberativni teoretizaciji javne sfere. Najprej velja povzeti za to vprašanje bistvene ugotovitve iz zgornje argumentacije. Če izhajamo iz teze, da je zamisel o deliberativni demokraciji sprejemljiva, ko proceduralizem in integrativnost javnega razpravljanja hkrati upoštevamo kot sestavini idealiziranega demokratičnega postopka, potem je mogoče zorni kot proučevanja prestaviti s spraševanja o tem, za koga so skupno oblikovane odločitve pravične, na vprašanje, ki zadeva le dinamiko komunikacijskih procesov. Kot je bilo omenjeno zgoraj, je v teoretskih refleksijah deliberativne demokracije ključno vprašanje, kako zagotoviti pravičnost, ki bo po meri vseh in za vse. Odgovor teoretikov deliberativne demokracije je, da lahko o pravičnosti govorimo zgolj kot o obeležju konkretnih postopkov. V idealnih razmerah je razpravljanje v deliberativni javni sferi pravično, ker vsem omogoča enak dostop, ker ni nasilno in ker nikogar ne izključuje že vnaprej. Odgovor deliberativnega proceduralizma je drugačen. O teoretski konsistentnosti te ideje je mogoče govoriti, če nepristranski demokratičen postopek ni zavezujoč za člane neke družbe, temveč članstvo omogoča. Je takšna zamisel uresničljiva?¹⁰

Deliberativna demokracija uravnava oziroma prenavlja razmere v konkretnih družbah; deliberativni proceduralizem združbe šele ustvarja. Razlika je bistvena. Če je ena od slabosti zamisli o deliberativni demokraciji identifikacija – in s tem neskončno ponavljanje – govora o okoliščinah enakosti, pravičnosti in nevtralnosti vsem dostopnih postopkov, ki so lahko izpolnjeni s svobodnim javnim razpravljanjem, je odlika deliberativnega proceduralizma v tem, da se ukvarja ravno z načinom izbiranja takšnih okoliščin. Teoretiki deliberativne demokracije razmišljajo zlasti o tem, kakšne »vrednote« so vpisane v posamezne demokratične postopke in v kolikšni meri je njihova težnja po univerzalizaciji teh vrednot implicitna. Očitna implikacija deliberativnega proceduralizma pa je ta, da sprašuje po »vrednotah« akterjev, ki uporabljajo konkretne postopke, ki jih predvideva ta zamisel. Deliberativni proceduralizem opravi preskok od postopka k akterjem. In še zadnja pomembnejša razlika, deliberativna demokracija implicira neko obliko

komuniciranja kot postopek, deliberativni proceduralizem pa opredeljuje komunikacijske procese kot sredstvo, ki pa seveda mora ohraniti proceduralne elemente, da je sploh uporabno. Prednost te druge zamisli je po mojem mnenju ta, da ne spregleda subjekta v komunikacijskih procesih.

Osnovna ideja deliberativnega proceduralizma kot posebne različice teorij, ki so se razvile v kontekstu refleksij o deliberativni demokraciji, je v povezavi kar najbolj pravične univerzalizacije sistemov formalnih (tj. sprejetih, dokumentiranih, javno dostopnih) pravil in svobodnega družbenega komuniciranja, ki na raznovrstne načine poteka v javni sferi. Deliberativni proceduralizem se mnogo bolj kot druge teorije deliberativne demokracije zanima za konceptualizacijo živahne javne sfere in javnega razpravljanja. Strukturno gledano, je takšna postavitev preplet nekaterih Rawlsovih in Habermasovih idej. Medtem ko denimo ključ do Habermasove družbene analize predstavlja pojem komunikativno racionalizirane javne sfere (npr. Habermas 1989, 1996), je po drugi strani ključ do Rawlsovega teoretskega sistema upravičevanje formaliziranih oziroma formalnih sistemov pravil, ki jih kot legitimne sprejemajo nosilci odločevalskih vzvodov in administrativne oblasti v konkretnih družbah (Rawls 1996, 1999). Če je vloga formalnih sistemov vzdrževanje družbenega reda in sistema odnosov, transakcij itd., je po drugi strani poanta različnih komunikacijskih procesov v javni sferi prav kritično preverjanje teh pravil. Učinek prepletanja teh dveh »sistemov« je iskanje ustreznih emergentnih družbenih virov, s katerimi se ohranja proces družbenega komuniciranja.

Podrobnejša razčlenitev deliberativnega proceduralizma bi torej zahtevala natančnejšo primerjavo, in kasneje tudi sintezo, idej Johna Rawlsa in Habermasa. Ker njuni teoriji nista primerljivi, kar zadeva obseg pozornosti, ki jo namenjata pojmu javna sfera in javnemu razpravljanju, je edina možnost posredna rekonstrukcija skozi sorodne teoretske kategorije. Poleg tega bo vsakršna takšna sinteza nepopolna, če Rawlsove in Habermasove teze ne bodo kritično soočene še z drugimi sodobnimi spoznanji o komunikacijskih procesih. V tem smislu je zgolj parcialno tudi razmišljanje v pričujočem besedilu. Pomembna omejitev dosedanjega razmišljanja je tiha predpostavka, da so vse oblike družbenega komuniciranja generično opredeljene glede na prototip interakcije oziroma odnosov med akterji v javnem razpravljanju. Javno razpravljanje pa je zgolj poseben primer komuniciranja v javnosti in v teoretskem smislu teži k redukciji komunikacijskih fenomenov na diadne relacije oziroma na relacije akterjev v fizično določljivih skupinah. Da iz takšnega premisleka izostaja množično komuniciranje in zagotovo tudi pomemben del virtualnega komuniciranja, ki je danes vse bolj razširjeno, je jasno. Pomemben izziv zagovornikom deliberativne demokracije v tem smislu predstavlja sodobno množično komuniciranje, ki mu dajejo tonus množični mediji. Med avtorji, ki so že bili omenjeni v tem prispevku, to temo izrecno obravnavajo Chambersova (2000), Youngova (2000) in deloma tudi Habermas (1996) ter Bohman (1996, 2000). Ne glede na dejstvo, da brez upoštevanja množičnega komuniciranja ni mogoče celovito razmišljati o sodobnem ustroju političnega življenja, pričujoče razmišljanje nazorno dokazuje dejstvo, da je ideja deliberativne demokracije komunikacijska teorija demokracije, ki okoliščine enakosti prevaja v medij svobodnega razpravljanja oziroma komunikativnega delovanja, ki zagotavlja demokratično legitimnost z vključenostjo državljanov v procese javnega razpravljanja in ki postavlja temeljno usklajenost glede demokratičnih postopkov tudi samo za predmet interaktivnega preverjanja in prenavljanja.

Opombe:

* Iskrena zahvala dvema recenzentoma za prispevek k boljši berljivosti in razumljivosti besedila; posebej pa še dr. Andreju Škerlepu za tehtne kritike zgodnejših verzij besedila. Nekatere teze so bile predstavljene na okrogli mizi Univerze v St. Louisu o aktualnih vprašanih kritične teorije družbe (oktobra 2002) in na posvetu Slovenskega komunikološkega društva o filozofiji Johna Rawlsa (FDV, 2004), podrobnejše analize uporabljenega gradiva pa so bile izpeljane v avtorjevi disertaciji (gl. Pinter 2003).

1. Proceduralizem je lahko tudi oznaka za agregativne, torej deliberativnim nasprotne modele demokracije, kjer so pogoste in pravične volitve razumljene kot bistvo skupnega odločanja, ne pa kot vrednota, zaradi katere volitve sploh obstajajo; zagovornik takšnega stališča je recimo Dahl (1989) – gl. Gutmann in Thompson (1996), Bohman (1996). Še več, zanimiva posebnost proceduralističnih teorij je, da jih je mogoče izpeljati v ideologije, ki so skladne z desno ali levo usmerjenimi političnimi tradicijami (če privzamemo anglosaško pojmovanje te razmejitve). »Na eni strani političnega spektra /proceduralizem vključuje/ desno usmerjeni libertarizem, ki je povezan z Robertom Nozickom in Davidom Gauthierjem in ki dokazuje svetost lastninskih pravic, nasprotuje pa vsem oblikam redistribucije, za katere bi se zavzemala država; na drugem delu spektra pa /vključuje/ levo usmerjeni liberalni egalitarizem, ki je povezan z Johnom Rawlsom, Ronaldom Dworkinom in Bruceom Ackermanom in ki dokazuje nujnost popravljanja nezasluzenih neenakosti in daje moralno prioriteto zagotavljanju dobrobiti za tiste, ki jim gre najslabše« (Kymlicka 2001, 328). V izogib takšnim nejasnostim v sklepu članka izrecno opredeljujem »deliberativni proceduralizem« kot posebno teoretsko različico, kjer ob proceduralnih enakovredno nastopajo tudi integrativni elementi.

2. Avtor pojma »deliberativna demokracija« je pravni teoretik Joseph Bessette – gl. njegov spis: *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*. V R. A. Goldwin in W. A. Schambra, ur. *How Democratic is the Constitution?* 102–116, 1980, Washington: AEI – na njegovo dokončno teoretsko uveljavitev pojma pa sta s svojimi študijami vplivala predvsem Joshua Cohen (1997[1989]) in Jürgen Habermas (1996[1992]). Kmalu se je njunemu razmišljanju pridružila še vrsta manj znanih avtorjev, ki so vplivali na njen razvoj (Bohman 1996, Bohman in Rehg 1997, Elster 1998 in dr.). Zaradi popularnosti te ideje Dryzek celo ocenjuje, da je vse sodobne polemike o demokraciji zaznamoval »deliberativni obrat« (Dryzek 2000, 1). Podrobnejše razmišljanje o vplivu teorij deliberativne demokracije na razvoj pojma javna sfera sem izpeljal v svoji doktorski disertaciji (Pinter 2003).

3. V zvezi z deliberativno demokracijo se pojavljajo različni pojmi, ki opisujejo komunikacijsko dejavnost, kakor jo predpostavljajo zagovorniki te zamisli. Slovenski izraz »posvetovanje« ne more v celoti zajeti izvornega pomena, ki ga v angleško pisani politični filozofiji prinaša prehod na tematizacije deliberativne (tj. posvetovalne) demokracije – zato v besedilu izmenjaje uporabljam posvetovanje in razpravljanje, ne pa tudi rezoniranja. Slovenska etimologija ugotavlja, da obstajajo vsaj trije enakovredni koreni besede »posvetovanje«. Vsi trije so enako verjetni vzroki za besedotvorno podobo izraza »posvet/posvetovanje«, hkrati pa oddaljujejo razumevanje tega pojma od izvorne teoretske zamisli v sodobni politični filozofiji. Posvetovanje naj bi v slovenščini izhajalo bodisi iz starejše rabe pojma svetloba (npr. razsvetljenje), bodisi iz besede nasvet (npr. govoriti skupaj s kom), ali celo iz besede svet (npr. posvečen); vsi trije koreni namreč omogočajo podobne besedne oblike (Snoj 1997: 622–623); Snój sicer predlaga, da je posvetovanje izvorno izšlo iz drugega korena, tj. iz izraza »nasvet«.

4. Če je treba politično enakost povezati z liberalistično tradicijo, je po drugi strani poudarek na sodelovanju državljanov tipičen za republikansko misel. V tem smislu zamisel o deliberativni demokraciji povezuje obe paradigmi in ju nadgrajuje z niveliziranjem zasebne in državljanske avtonomije (Habermas 1996, 2001; Škerlep 2002).

5. Andrej Škerlep prepričljivo razvija oceno, da ta Habermasov model odraža bistveno teoretsko diskontinuiteto glede na njegovo zgodnejše delo; spremembo pri tem pripisuje zblíževanju Habermasovega razmišljanja z Rawlsovo politično filozofijo (Škerlep 2001, 77–81; Škerlep 2002, 160–169). Po moji presoji je zadnja Habermasova konceptualizacija javne sfere oziroma javnosti bolj verjetno – vsekakor pa vsaj *tudi* – posledica njegove integracije nekaterih ključnih tez ameriškega pragmatizma, zlasti Deweyjevih idej o naravi razmerja med javnostjo in državo (Dewey 1999).

6. Z argumentacijo v prid soslednosti tega procesa se Habermas približuje pragmatistični poziciji (Dewey 1999, 140–143); tudi Habermas namreč meni, da bi bilo »kontraproduktivno, in sicer ne le z vidika legitimnosti, temveč tudi s kognitivnega stališča, če bi usklajevanje med vladnimi in družbenimi akterji potekalo ločeno od politične javne sfere in parlamentarnega oblikovanja volje. Z obeh zornih kotov je priporočljivo, da razširjeni temelji znanja za načrtovanje in nadzorovanje administracije nastajajo z deliberativno politiko, tj. da so oblikovani z javno organiziranim tekmovanjem mnenj med izvedenci in tem nasprotujočimi izvedenci ter da jih nadzoruje javno mnenje« (Habermas 1996, 351). Podlaga temu stališču je – enako kot v pragmatizmu – družbena vpetost mnenjskih procesov, medosebno komuniciranje kot vir javnega življenja in variabilnost vsebin razprave.

7. Vseeno je možno govoriti tudi o tradicionalnih substantivnih prvinah deliberativne demokracije. Skladno z eklektičnim odnosom do republikanske in liberalistične tradicije zagovor te zamisli združuje sklicevanje na skupno dobro, strpnost in nepristranskost (Rawls 1994; 1996; Habermas 1996; Cohen 1997). Možno pa je govoriti tudi še o drugačnih substantivnih prvinah – gl. npr. Castoriadis (1997).

8. Drugo vprašanje, ki je empirične narave in ga tu ne bom podrobneje razčlenjeval, je, ali je ta predpostavka realistična. V poljubnem primeru pa se pojavi spoznanje, da javno razpravljanje vselej pomeni soočanje različnih oblik moči in prevajanje interesov, ki so skladni z njimi posamično, v kode, ki so skladni nekim sprejetim oblikam družbene moči. Tezo o nesomerljivosti in prevodljivosti družbene moči skozi javno razpravo je za analizo deliberativnih modelov demokracije smiselno aplicirati na proces oblikovanja odločitev.

9. Ker so nepristranski postopki neobčutljivi na vsebinska vprašanja, je njihov spoznavni prispevek občuten. Z vidika državljskega republikanizma je to bistveno za izgrajevanje skupnosti, z vidika liberalne filozofije pa za nadzor nad delovanjem oblasti in varovanje osebne svobode. Zagovornike deliberativne demokracije zanimata oba vidika hkrati.

10. Čeprav je izrazito normativna, je mogoče zamisel o deliberativnem proceduralizmu zastaviti tudi kot empirično vprašanje. Odgovora na Habermasovo tezo, da obstaja soslednost v obravnavanju problematičnih vsebin, ki se iz neformalnih komunikacijskih procesov prenesejo v sisteme političnega odločanja, ni preprosto oblikovati. Na nujnost takšne zastavitve sta nedavno opozorila Dahlgren (2002) in Gregg (2002); po Dahlgrenovem mnenju kaže poiskati »zgovorne javnosti« glede na šest parametrov, ki jih izpeljuje iz teorije deliberativne demokracije in ki jih s skupno oznako imenuje »državljska kultura« – ta zajema vrednote, povezanost, znanje, prakse, identitete in razprave (Dahlgren 2002, 20–22). Kar morda manjka njegovemu predlogu, je operacionalna ideja, da stopnja deliberativnosti družbe v takšni analizi ne bi smela bila izražena s pogostostjo neposrednega odločanja volilnega telesa (referendumi, volitve), temveč nasprotno, s prepletenostjo javnega razpravljanja in političnega odločanja. Tovrstna analiza bi bila zanimiva tudi z vidika tranzicijske družbe, kakršna je slovenska, kjer se v zadnjem času razmerje med deležem problematizacij aktualnih vsebin, ki jih na dnevni red javnega življenja prispevajo neformalna združenja, zasebne pobude, organizacije ali zasebniki, ter rezonanco političnega sistema vse bolj nagiba k slednji. (Ponuja se celo ocena, da je slovensko javno življenje bližje čistemu liberalnemu modelu reprezentativne demokracije kot deliberativni demokraciji; dvostopenjskega vključevanja problematičnih vsebin na prvi pogled ni mogoče potrditi v obliki, kot jo omenja Habermas, kritična aktualizacija problematičnih vsebin pa poteka predvsem na osi množični mediji–država, pri čemer je državljske angažiranosti izven medijske arene malo).

Literatura:

- Bohman, James. 1996. *Public Deliberation*. Cambridge: MIT Press.
- Bohman, James. 1997. Deliberative Democracy and Effective Social Freedom. V J. Bohman in W. Rehg (ur.), *Deliberative Democracy*, 321–348. Cambridge: MIT Press.
- Bohman, James. 2000. Distorted Communication: Formal Pragmatics as a Critical Theory. V L. E. Hahn (ur.), *Perspectives on Habermas*, 3–20. Chicago: Open Court Press.
- Bohman, James in William Rehg, ur. 1997. *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Cambridge: MIT.
- Castoriadis, Cornelius. 1997. Democracy as procedure and democracy as regime. *Constellations*, 4, 1, 1–18.

- Chambers, Simone. 1996. *Reasonable Democracy: Jürgen Habermas and the Politics of Discourse*. Ithaca: Cornell University Press.
- Chambers, Simone. 2000. A Culture of Publicity. V S. Chambers in A. Costain (ur.), *Deliberation, Democracy, and the Media*, 193–208. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Cohen, Joshua. 1997[1989]. Deliberation and Democratic Legitimacy. V J. Bohman in W. Rehg (ur.), *Deliberative Democracy*, 67–92. Cambridge: MIT.
- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University.
- Dahlgren, Peter. 2002. In Search of the Talkative Public: Media, Deliberative Democracy and Civic Culture. *Javnost/The Public*, 9, 3, 5–25.
- Dewey, John. 1999. *Javnost in njeni problemi*. Ljubljana: FDV.
- Dryzek, John. 2000. *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford: Oxford University.
- Elster, Jon, ur. 1998. *Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University.
- Estlund, David. 1997. Beyond Fairness and Deliberation. V J. Bohman in W. Rehg (ur.), *Deliberative Democracy*, 173–204. Cambridge: MIT.
- Gregg, Benjamin. 2002. Proceduralism Reconceived: Political Conflict Resolution Under Conditions of Moral Pluralism. *Theory and Society*, 31, 4, 741–776.
- Gundersen, Adolf G. 2000. *The Socratic Citizen: A Theory of Deliberative Democracy*. Lanham: Lexington Books.
- Gutmann, Amy in Dennis Thompson. 1996. *Democracy and Disagreement*. Cambridge: Harvard University.
- Gutmann, Amy in Dennis Thompson. 2002. Deliberative Democracy Beyond Process. *Journal of Political Philosophy*, 10, 2, 153–174.
- Habermas, Jürgen. 1992. Further Reflections on The Public Sphere. Concluding remarks. V C. Calhoun (ur.). *Habermas and the Public Sphere*, 421–480. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 1994. Predgovor k novi izdaji (1990) 'Strukturnih sprememb javnosti'. *Javnost/the Public*, 1 (1-2): 23–42.
- Habermas, Jürgen. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Oxford: Polity Press.
- Habermas, Jürgen. 1997[1988]. Popular Sovereignty as Procedure. V J. Bohman in W. Rehg (ur.), *Deliberative Democracy*, 35–66. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 2001. Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles? *Political Theory*, 29, 6, 766–781.
- Hicks, Darrin in Lenore Langsdorf. 1999. Regulating Disagreement, Constituting Participants: A Critique of Proceduralist Theories of Democracy. *Argumentation*, 13, 2, 139–160.
- Jakobson, Roman. 1995. *On Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kymlicka, Will. 2000. *Politics in the Vernacular*. Oxford: Oxford University Press.
- Pinter, Andrej. 2003. *Javna sfera kot mnenjski prostor*. Doktorska disertacija. FDV: Ljubljana.
- Rawls, John. 1992. Koncept svobode. V R. Rizman (ur.) *Sodobni liberalizem: zbornik*. Ljubljana: KRT.
- Rawls, John. 1996. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Snoj, Marko. 1997. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Škerlep, Andrej. 2001. Od refevdalizacije k deliberativni demokraciji: tri faze v Habermasovem pojmovanju javnosti. *Javnost/The Public, Vregov zbornik*, 7, suplement, S73–S82.
- Škerlep, Andrej. 2002. Javnost, javno mnenje in diskurzivna racionalnost, *Družboslovne razprave*, 18, 41, 153–169.
- Warnke, Georgia. 1999. *Legitimate Differences*. Berkeley: University of California.
- Young, Iris Marion. 2000. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University.